

Aleksandra SIEDLACZEK-SZWED

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie, Polska

Polska Macierz Szkolna jako instytucja społeczna

Polish Alma Mater as a Social Institution

Streszczenie

Działalność oświatowa i wychowawcza zawsze opierała się na systemie wartości uznawanym przez społeczeństwo i będącym podstawą społecznej organizacji. W wychowaniu oświatowym szczególnie ważną rolę spełnia samokształcenie, pozwalające pogłębić wiedzę ogólną oraz zawodową. Jednym ze sposobów realizacji owych zadań jest pełnienie misji oświatowej, rozwijanej w przestrzeni szkolnictwa powszechnego, ale też zawodowego i w systemie oświaty pozaszkolnej. Wśród organizacji społecznych, aktywnych w sferze oświatowo-wychowawczej, niewątpliwie wyróżniała się działalność stowarzyszenia pod nazwą Towarzystwo Macierzy Szkolnej.

Słowa kluczowe: Towarzystwo Macierzy Szkolnej, oświata pozaszkolna, biblioteki stałe i wędrownie, czytelnie–świetlice, domy oświatowe.

Abstract

Educational activities have always been based on a system of values recognized by the society being the basis of a social organization. Self-study plays an important role in the educational upbringing, enabling to deepen general and professional knowledge. One way to accomplish these tasks is to serve the educational mission, developed in the area of general education but also within-vocational and extracurricular education system. Among social organizations active in the field of education the activities of an association named Alma Mater Society stands out.

Keywords: Alma Mater Society, extracurricular education, permanent and traveling, libraries reading-community centers, houses of education.

Działalność oświatowa i wychowawcza zawsze opierała się na systemie wartości uznawanym przez społeczeństwo i będącym podstawą społecznej organizacji. Wychowanie należy do tej sfery aktywności, która jest wspólna dla działalności opiekuńczej, jak też oświatowej czy edukacyjnej. Nie ma bowiem właściwej opieki bez wychowawczego wpływu, podobnie jak nie ma należytej

edukacji bez oddziaływania wychowawczego. Stąd też w wychowaniu oświatowym szczególnie ważną rolę spełnia samokształcenie, pozwalające pogłębić wiedzę ogólną i zawodową. Rzeczywistym następstwem samokształcenia staje się samokontrola, stawianie sobie określonych zadań kształcących i zawodowych, umiejętność posługiwania się książką, słuchania, krytycznego myślenia, regulowania stosunków międzyludzkich itp. Można zatem powiedzieć, że na wychowanie oświatowe składają się systematyczne i zarazem długotrwałe zabiegi zmierzające do ukształtowania osobowości człowieka, wyposażonego w określone umiejętności zawodowe i rozwiniętego pod względem moralnym, intelektualnym, społecznym, religijnym i obywatelskim. Jednym ze sposobów realizacji owych zadań jest pełnienie misji oświatowej, rozwijanej w przestrzeni szkolnictwa powszechnego, ale też zawodowego i w systemie oświaty pozaszkolnej. Realizacja ideałów wychowawczych pozwala na formowanie postaw wychowanków, zgodnie ze wskazaniami chrześcijańskiej etyki oraz kierunkami wyznaczonymi przez potrzeby społeczne oraz ideologię wychowania narodowego i państwowego, dążącego do kształtowania świadomych postaw obywatelskich i patriotycznych. Wśród organizacji społecznych, aktywnych w sferze oświatowo-wychowawczej, niewątpliwie wyróżniała się działalność stowarzyszenia pod nazwą Towarzystwo Macierzy Szkolnej.

Stowarzyszenie – początkowo pod nazwą Macierz Polska (nazwa najwcześniejsza) – powstało w 1882 roku we Lwowie, z inicjatywy Józefa I. Kraszewskiego. Podobnie jak na innych terenach, także na Ziemi Wileńskiej miało na celu krzewienie i popieranie oświaty w duchu chrześcijańskim i narodowym oraz otaczanie moralną i materialną opieką kształcącej się młodzieży. Macierz, pozostając poza wpływami politycznymi, prowadziła działalność oświatową, przede wszystkim wśród ludu.

21 sierpnia 1919 r. w Wilnie uchwalono Statut Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej Ziem Wschodnich, który zalegalizowano decyzją Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich 7 listopada 1919 r.¹ Organizacja została wpisana do rejestru stowarzyszeń Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego pod nr. 2100, na mocy decyzji wojewody wileńskiego z 9 października 1937 r.² Polska Macierz Szkolna obejmowała swoją działalnością – oprócz województw centralnych – także województwa wschodnie: wołyńskie, poleskie, nowogródzkie i wileńskie. Wileński Zarząd Wojewódzki mieścił się w stolicy regionu, przy ul. Orzeszkowej 11 B, otaczając opieką obszar dwóch województw – wileńskiego i nowogródzkiego.

¹ Litewskie Centralne Państwowe Archiwum Centrinis Valstybes Archyvas (dalej: LCVA), zespół akt 53, t. 1594, Towarzystwo Polskiej Macierzy; LCVA, zespół 172, Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Rzeczpospolita Polska.

² LCVA, zespół 53, t. 3027, Towarzystwo Macierzy Szkolnej.

Towarzystwo, zgodnie z celami statutowymi, miało prawo zakładać, utrzymywać i popierać schroniska oraz ochronki dla dzieci w wieku przedszkolnym, bursy i internaty dla dzieci i młodzieży, organizować kursy dla dorosłych, seminaria nauczycielskie i ochraniarskie (dla wychowawczyń pracujących w ochronkach i przedszkolach), szkoły elementarne, powszechne, średnie i wyższe wszelkiego typu, a także czytelnie ludowe i biblioteki. Dodatkowo przewidywano zakładanie i prowadzenie domów ludowych wzajemnej pomocy, oświaty i zabawy towarzyskiej. Zadania realizowano poprzez odczyty, wykłady, wydawanie i rozpowszechnianie polskich podręczników, czasopism naukowych, pedagogicznych i ludowych. Stowarzyszenie zajmowało się zarówno układaniem projektów budowy szkół i urządzeń szkolnych, jak i nadzorowaniem ich wykonawstwa. Udzielało także młodzieży podejmującej trud kształcenia się stypendiów i zapomóg. Organizowało konkursy upowszechniające wiedzę i pożądane społecznie umiejętności oraz propagujące cele Macierzy. Posiadając osobowość prawną, mogło również dysponować wszelkim majątkiem ruchomym i nieruchomym oraz nabywać i sprzedawać nieruchomości.

Informacje dotyczące prac prowadzonych przez Macierz starano się rozpropagować w licznych komunikatach, artykułach i notatkach, zamieszczanych w miejscowej prasie, gazetach centralnych czy rozgłośniach radiowych. Zewnętrznym wyrazem wzrostu zainteresowania społeczeństwa działalnością Macierzy było zwiększenie ofiarności miejscowych organizacji i osób, wspierających cele Towarzystwa. Pomoc otrzymywano również ze strony władz województwa oraz duchowieństwa Kościoła katolickiego³.

Organizowanie i kierowanie szkołami na wsiach, w koloniach i osadach województw wschodnich stanowiło zasadniczą działalność stowarzyszenia. Placówki te istotnie uzupełniały sieć szkół państwowych, lecz ich liczba była ciągle zbyt mała w stosunku do potrzeb, istniało bowiem wiele miejscowości w ogóle pozbawionych szkoły. Sytuacja ta wymownie świadczy – z jednej strony – o skali ówczesnych problemów z organizacją systemu szkolnictwa, pośrednio wskazując na słabość ekonomiczną młodego państwa, z drugiej zaś – podkreśla znaczenie inicjatyw podejmowanych przez działaczy Macierzy, pragnących zaradzić owym problemom.

Cele narodowe i państwowe, obok zadań oświatowych, włączano w zakres oddziaływania wychowawczego na dzieci i młodzież, a także osoby dorosłe – rodziców, osób korzystających z kursów oświatowych i zawodowych, czytelnicy, klubów itp. Na Kresach istniała konieczność wzmocnienia nie tylko aktualnego dorobku kulturalnego i umacniania polskiej tożsamości, lecz i rozszerzenia zasięgu korzystnych wpływów wychowawczych na kształtowanie postaw obywatelskich mieszkańców tych ziem. Praca oświatowa Polskiej Macierzy Szkolnej na obszarze Kresów nie mogła więc ulec osłabieniu w żadnej formie działania,

³ Ibidem.

lecz przeciwnie – musiała być realizowana bardzo intensywnie, z ukierunkowaniem na pozyskiwanie dla realizacji swoich celów ofiarnych, ideowo usposobionych ludzi oraz gromadzenie środków materialnych. Terenowe koła Polskiej Macierzy Szkolnej na obszarze Kresów zrzeszały grono ludzi odczuwających potrzebę służebnej pracy na rzecz dobra publicznego. Trudno jednak było liczyć na zwiększone wpływy finansowe, bo na ogół ubogie społeczeństwo kresowe tylko w niewielkim stopniu mogło zaspokajać lokalne – najczęściej bardzo rozległe – potrzeby szkolne, oświatowe i kulturalne, szczególnie na wsi kresowej, głęboko zacofanej cywilizacyjnie. Pozyskiwanie środków na fundusz szkolny służyło zatem zapewnieniu polskim dzieciom opieki kulturalnej. Zarząd Główny Polskiej Macierzy Szkolnej zwracał się do Polaków o ofiary i zapisy na cele szkół kresowych, zachęcał do zakładania opiekuńczych Kół Polskiej Macierzy Szkolnej, niosących czynną pomoc w utrzymaniu istniejących i uruchamianiu nowych ośrodków polskiej oświaty i kultury⁴. Znaczną aktywność w zakresie propagowania celów stowarzyszenia i pozyskiwania środków finansowych, umożliwiających realizację zadań, wykazywał też zarząd wojewódzki oraz działacze tworzący poszczególne koła w terenie.

Polska Macierz Szkolna prowadziła 28 kół w województwie wileńskim i trzy w powiatach województwa nowogródzkiego, z tego trzy w samym Wilnie, które liczyły około 1500 członków. Na tym terenie towarzystwo posiadało zatem łącznie 31 kół i 3 czytelnie jako filie danego koła. Koła miały siedzibę w następujących miejscowościach: Brasław, Jody, Miory, Nowy Pohost, Głębokie, Dziśna, Dokszyce, Prozoroki, Mołodeczno, Oszmiana, Postawy, Święciany, Podbrodzie, Wilejka, Wojstom, Nowa Wilejka, Wilno (3), Baranowicze, Lida, Nieśwież, Nowogródek, Worończa, Wsielub, Słonim, Żyrowice, Stołpce, Szczuczyn, Ostryna i Wołożyn, natomiast czytelnie-światlice w Kozaczyźnie (powiat święciański) oraz w Sielcu i Sienieżycach, w powiecie nowogródzkim. Siedem zarządów kół miało uprawnienia zarządów okręgowych (Brasław, Głębockie, Baranowicze, Nieśwież, Nowogródek, Słonim i Stołpce)⁵.

Określoną specjalizację oświatową ułatwiała decentralizacja kół Macierzy. Prace oświatowe zarządu zmierzały w trzech zasadniczych kierunkach:

- utrzymanie szkół i rozwój działalności edukacyjnej w oparciu o sieć własnych placówek,
- opieka przed- i pozaszkolna,
- rozwój oświaty pozaszkolnej.

W dziale szkolnictwa działalność Macierzy obejmowała szkoły zawodowe i powszechne. Szkoły zawodowe prowadziło np. koło w Nowej Wilejce, odpowiedzialne za żeńską szkołę zawodową, szkołę przysposobienia gospodarczego I stopnia w Nowej Wilejce oraz szkołę przysposobienia gospodarczego II stopnia w Wilnie. Polska Macierz Szkolna – reprezentowana przez Zarząd Woje-

⁴ LCVA, zespół 53, t. 1683, Towarzystwo Polskiej Macierzy Szkolnej.

⁵ LCVA, zespół 53, t. 3335, Towarzystwo Polskiej Macierzy Szkolnej.

wódzki – utrzymywała dwie szkoły zawodowe: w Baranowiczach i Słonimiu. W Baranowiczach mieściło się Gimnazjum Koedukacyjne Kupieckie i Gimnazjum Męskie Drogowe, natomiast w Słonimiu prowadzona była żeńska Szkoła Krawiecko-Bielizniarska⁶.

W centrum zainteresowania Zarządu Centralnego znajdowało się szkolnictwo powszechne. Pomimo że szkół tych, w stosunku do występujących potrzeb, było wciąż za mało, warto podkreślić, że Macierz nie ograniczała się tylko do udzielania dzieciom nauki, lecz organizowała także pomoc niezamożnej diałtwie, tworząc przy szkołach wypożyczalnie podręczników szkolnych oraz powołując koła opiekuńcze, które podejmowały opiekę nad stanem materialnym szkoły i jej uczniów. Przy poparciu lokalnych władz zorganizowano opiekę nad poszczególnymi placówkami. Każda szkoła otrzymywała od zarządu biblioteczkę dla młodzieży, złożoną z księgozbioru liczącego od 30 do 70 książek. Biblioteczki szkolne służyły nie tylko młodzieży, ale korzystali z nich również dorośli. Nauczyciele, oprócz zajęć szkolnych, brali udział w pracach oświatowych pozaszkolnych, prowadząc kursy wieczorowe, świetlice, organizowali imprezy okolicznościowe, wygłaszali odczyty itp.

Centrala Stowarzyszenia, jak i Zarząd Wojewódzki Macierzy, dostrzegając warunki istniejące na Wileńszczyźnie i w okręgu nowogródzkim, ze szczególną intensywnością prowadziły starania o oświatę i kulturę polską, adresowane do ludności kresowej. Rosnące potrzeby w dziedzinie oświaty powszechnej i niemożność ich zaspokojenia przez państwo wyznaczały zasadnicze kierunki owej działalności. Główny wysiłek organizacyjny i finansowy skierowany był na szkoły powszechne. Znaczącą część szkół prowadził bezpośrednio Zarząd Wojewódzki, inne kierowane były przez zarządy okręgowe, które otrzymywały na ten cel od Zarządu Wojewódzkiego odpowiedniej wysokości zasiłki. Rozmieszczenie szkół na terenie obu województw przedstawiało się następująco: woj. wileńskie: pow. brasławski – 3, dziśnieński – 5, mołodeczański – 3, oszmiański – 3, postawski – 5, święciański – 1, wilejski – 8, wileńsko-trocki – 7; woj. nowogródzkie: pow. baranowicki – 10, lidzki – 10, nieświeski – 2, nowogródzki – 6, słonimski – 7, stołpecki – 6, szczuczynski – 6, wołożyński – 4⁷.

Polską Macierz Szkolną w organizowaniu szkół (podobnie jak na innych terenach Polski – Towarzystwo Szkoły Ludowej)⁸ wspierały lokalne samorządy gminne. Należy tu wymienić zwłaszcza województwo wileńskie, gdzie samorządy chętnie zapewniały szkołom lokale, sprzęt i pomoce dydaktyczne, i co bardzo ważne, mieszkania dla nauczycieli, pomimo zwolnienia samorządów od tego obowiązku w stosunku do nauczycieli szkół publicznych.

⁶ Ibidem.

⁷ LCVA, zespół 53, t. 3335, Towarzystwo Polskiej Macierzy Szkolnej.

⁸ J.M. Żmichrowska, *Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939)*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Olsztynie, Olsztyn 1992.

Niezwykle istotna była też pomoc różnorodnych organizacji opiekuńczych. Nad szkołami w Wilnie opiekę sprawowali: pracownicy Banku Rolnego, Zrzeszenie Sędziów i Prokuratorów, gimnazja – im. E. Orzeszkowej, p.p. benedyktynek i oo. jezuitów. Na utrzymanie szkół Zarząd Wojewódzki otrzymywał także zasiłki od instytucji i związków oraz osób prywatnych. Poza tym niezbędna pomoc napływała również z Kuratorium Okręgu Szkolnego, Senatu Uniwersytetu J. Piłsudskiego, Koła Wilnian przy Towarzystwie Rozwoju Ziem Wschodnich oraz od pracowników Fabryki Samochodów Osobowych i Półciężarowych, Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, pracowników Polskiej Agencji Telegraficznej czy Korpusu Podoficerskiego⁹.

Oświata pozaszkolna ukierunkowana była przede wszystkim na walkę z analfabetyzmem, a zwłaszcza z jego wtórną postacią, kiedy duża ilość młodzieży, po kilku latach od ukończenia szkoły, zapominała umiejętności czytania i pisania. Owemu niekorzystnemu zjawisku miało zapobiegać organizowanie kursów wieczorowych dla dorosłych, ze szczególnym uwzględnieniem przedpoborowych. Akcję dokształcania przedpoborowych Macierz podjęła na skutek porozumienia Zarządu Głównego w Warszawie z Ministerstwem Spraw Wojskowych¹⁰. Szkoły Macierzy stanowiły jednocześnie ogniska oświaty pozaszkolnej, która obejmowała: biblioteki stałe i wędrownie, czytelnie–świetlice, kursy dla dorosłych, domy oświatowe, domy ludowe oraz wielotematyczną akcję wykładową.

Biblioteki stałe pełniły rolę oświatową i kulturotwórczą, toteż posiadały je wszystkie koła Macierzy, z wyjątkiem Oszmiany, Wołożyna, Wilejki i Świecian. Macierz prowadziła 29 bibliotek. Znajdowały się one w: Baranowiczach, Braślawiu, Dokszycach, Drui, Duksztach, Dziśnie, Głębokiem, Jodach, Lidzie, Miorach, Mołodecznie, Nowogródku, Nowej Wilejce, Nowym Pohoście, Postawach, Podgrodziu, Prozorokach, Radoszkowicach, Sielcu, Sienieżycach, Słoninie, Stołpcach, Szczuczynie, Wilnie (3), Woronczy, Wsielubiu i Żyrowicach¹¹. Niektóre z kół utrzymywały po dwie biblioteki stałe, a także prowadziły biblioteki wędrownie. Przy ich rozmieszczaniu zarządy kół korzystały z pomocy i wskazówek instruktorów oświaty pozaszkolnej, powołanych przy inspektoratach szkolnych. Zarząd Główny stworzył również centralę bibliotek wędrownych, która miała na celu:

- prowadzenie ewidencji miejscowości posiadających owe biblioteki,
- ewidencjonowanie miejscowości, do których docierano z ofertą biblioteczną,
- utrzymywanie kartoteki książek znajdujących się w terenie,
- uzupełnianie starych i organizowanie nowych kompletów biblioteczných,
- udzielanie wszelkich informacji w zakresie prowadzenia bibliotek.

⁹ Ibidem.

¹⁰ S. Suda, *Zestaw zarządzeń Ministerstwa Oświaty oraz Centralnej Rady Związków Zawodowych w zakresie oświaty dorosłych 1918–1939, 1944–1964*, Warszawa 1965.

¹¹ Ibidem.

Biblioteki realizowały głównie cele samokształceniowe. Jednocześnie zasięły księgozbiory szkolne i biblioteczne Macierzy wydawnictwami przekazywanymi bezpłatnie przez wydawnictwa: „Oświata i Wychowanie”, „Oświata Polska”, „Nasza Praca”, „Nasz Program”, „Oświata Pozaszkolna”, „Przegląd Oświatowy”, „Przewodnik Oświatowy”, „Polacy za Granicą”, „Biuletyn Oświatowy”, „Przewodnik Wiejski”, „Siew Młodej Wsi” i „Plon”¹².

Niebagatelne znaczenie odgrywały też czytelnie-światlice, istniejące przy wszystkich szkołach Macierzy, powstałe z inicjatywy Zarządu Centralnego, a wykorzystywane na potrzeby organizacji życia kulturalnego w długie zimowe wieczory. Czytelnie mogły dysponować księgozbiorem bibliotek szkolnych, szeregiem periodyków, w tym prenumerowanymi tygodnikami „Gospodarz Polski” i „Plon” oraz zakupionymi gramami towarzyskimi. Czytelnie-światlice organizowane były przede wszystkim w lokalach szkół Macierzy, przy bibliotekach stałych, w domach oświatowych i ludowych oraz w lokalach uzyskanych lub wynajętych. Światlice wyposażone były najczęściej w radiodbiorniki, gry towarzyskie i czasopisma (oprócz wcześniej wymienionych, także „Mały Dziennik”, „Młody Polak” i „Dzwonki”), częściowo zakupione przez Zarząd Wojewódzki, a częściowo ofiarowane przez instytucje opiekujące się szkołami. Szczególnie duże zainteresowanie czytelniami-światlicami występowało w niedziele i święta oraz w okresie jesienno-zimowym.

Trzeba wspomnieć, iż przez pewien czas z Polską Macierzą Szkolną związana była Biblioteka i Czytelnia im. Tomasza Zana w Wilnie, założona w 1920 roku przez grono osób skupionych w Zarządzie Koła Bibliotecznego im. T. Zana Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej Ziemi Wschodnich. Instytucją utrzymującą bibliotekę było Towarzystwo Pomocy w Samokształceniu im. T. Zana. Koło to powstało w połowie listopada 1919 roku, z inicjatywy wiceprezesa Macierzy ks. Stanisława Miłkowskiego i postawiło sobie za zadanie organizację i szerzenie czytelnictwa. Obmyślając akcję na szerszą skalę, Koło założyło początkowo małą czytelnię w lokalu Centralnego Zarządu Macierzy przy ul. Benedyktyńskiej 2. Po kilku miesiącach czytelnia ta upadła z powodu nieodpowiednich warunków, a jej księgozbiór przejęła wypożyczalnia Centralnego Zarządu Macierzy.

W obszarze oświaty pozaszkolnej realizowano odczyty. Znaczną aktywnością wyróżniały się tutaj koła w Drui, Jodach, Świrze, Wilejce i Dziśnie, a zwłaszcza Koło Akademickie im. H. Sienkiewicza w Wilnie, które z odczytami docierało do różnych środowisk: domów noclegowych, domów ludowych, świetlic, schronisk itp. Szczególną postacią akcji odczytowej był Uniwersytet Ludowy, prowadzony przez wspomniane Koło Akademickie. Jego członkowie wyjeżdżali do wsi i miasteczek, gdzie wygłaszali pogadanki obejmujące zagadnienia życia współczesnego, ze zwróceniem szczególnej uwagi na higienę i uzależnienia, zwłaszcza alkoholowe. Akcja obejmowała dwie formy: Ruchomy

¹² LCVA, zespół 53, t. 1594, Towarzystwo Polskiej Macierzy Szkolnej.

Uniwersytet Ludowy (RUL), którego prelegenci zmieniali z dnia na dzień miejsce pobytu, i Stały Uniwersytet Ludowy (SUL), gdzie prelegenci zatrzymywali się w jednej miejscowości przez kilka dni, wygłaszając szereg odczytów, ujętych w cykle, i starając się nawiązać ze słuchaczami głębszy kontakt oświatowy. Akcja wykładowa polegała zatem na wyjazdach akademików w czasie ferii świątecznych i wakacyjnych z latarniami projekcyjnymi i wygłaszaniu pogadańki ilustrowanych przezrociami. Zarząd Wojewódzki subsydiował akcję Ruchomego Uniwersytetu Ludowego oraz wypożyczał kołu akademickiemu latarnie i przezrocza. Ponadto, niektóre zarządy kół organizowały prelekcje i odczyty we własnym zakresie¹³. Akademickie Koło Polskiej Macierzy Szkolnej w Wilnie organizowało też kursy dla dorosłych. Zazwyczaj podczas spotkania realizowano program szkoły powszechnej, nauczycielami zaś była młodzież akademicka, pracująca bezinteresownie. Niezbędne do nauki podręczniki dostarczały kursantom inspektoraty szkolne oraz Zarząd Wojewódzki Macierzy. Słuchacze kursów korzystali z istniejących przy szkołach bibliotek i czytelni.

Działalność domów oświatowych polegała z kolei na gromadzeniu w godzinach przedpołudniowych dzieci w wieku przedszkolnym, którym lokalna społeczność zapewniała opiekę i organizację zajęć, wspólne zabawy, gry i śpiew. W godzinach popołudniowych natomiast przychodziła do lokalu domu oświatowego młodzież starsza celem odrabiania lekcji, a w godzinach wieczornych młodzież dorastająca i dorośli. W domach oświatowych prowadzono poradnictwo w zakresie szycia, robótek kobiecych, a także prowadzenia gospodarstwa domowego, w tym sztuki kulinarnej. Można więc powiedzieć, że domy oświatowe były dla środowisk wiejskich stałymi ogniskami oddziaływania oświatowo-kulturalnego, ukierunkowanego zarówno na dzieci, młodzież, jak i dorosłych¹⁴.

Polska Macierz Szkolna zawiadywała też domem ludowym w Postawach, administrowanym przez miejscowy Zarząd Koła. Placówka prowadziła ponadto czytelnię-świetlicę i wynajmowała salę na kino, przedstawienia lub zabawy.

Z tzw. domów ludowych korzystali wszyscy okoliczni mieszkańcy – zarówno młodzież, jak i dorośli. Pod tym względem wyróżniały się zwłaszcza koła Macierzy w Krasnem i Dziśnie, w ich domach ludowych rozwijano działalność kulturalno-oświatową, co wydatnie sprzyjało realizacji zakładanych celów oraz pogłębiało integrację lokalnej społeczności.

Inne formy akcji oświatowej, jak zespoły taneczne lub śpiewacze, były realizowane przez poszczególne koła, ze znacznie mniejszą intensywnością, mimo to jednak odgrywały równie ważną rolę w podejmowanej pracy kulturalnej¹⁵.

W lipcu 1920 roku nastąpiło drugie najście bolszewików na Litwę. 9 października 1920 roku, po oswobodzeniu Wilna przez gen. Lucjana Żeligowskiego, członkowie koła: ks. Miłkowski, Ludwika Ruszczyćówna i Stefania Mon-

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ LCVA, zespół 53, t. 3027, Towarzystwo Polskiej Macierzy Szkolnej.

twiłowa, widząc setki młodzieży powracającej do przerwanej wojną nauki, a nie mającej książek ani odpowiednich warunków mieszkaniowych, zainicjowali założenie Czytelni „Samokształcenie” i Uczelni Powszechnej im. T. Zana w lokalu przy ul. św. Anny.

16 listopada 1920 r. na walnym zebraniu koła projekt ten napotkał na duży opór jako rzecz pozornie nierealna wobec braku podstawy finansowej, książek i mebli. Argumenty inicjatorów jednak zwyciężyły i ks. Miłkowski powierzył organizację przyszłej placówki Ruszczycównie. Poza lokalem o pięciu pokojach, należało wystarać się o wszystko. W tym celu zarząd ogłosił odezwę w dziennikach wileńskich, zachęcającą do składania książek i przekazywania potrzebnego sprzętu. Pierwsze zasiłki pieniężne wpłynęły od Centralnego Zarządu Macierzy i Departamentu Oświaty Litwy Środkowej. W dniu patrona instytucji, 21 grudnia 1920 r. nastąpiło otwarcie czytelni i uczelni. Uczelnia działała tylko do 1923 roku, a rozwijająca się biblioteka przybrała nazwę Biblioteka i Czytelnia im. T. Zana. W chwili otwarcia księgozbiór zawierał tylko 158 dzieł i kilka czasopism, a wszystkie urządzenia były wypożyczone. Nie umniejszało to jednak atmosfery zapału, dzięki czemu czytelnia zaczęła się rozwijać w bardzo szybkim tempie. Poprzez odczyty, pogadanki i kursy wieczorowe pobudzano słuchaczy do samodzielnego pogłębiania wiedzy.

Najszybszy rozwój biblioteka zawdzięczała jednak Władysławowi Lichtarowiczowi, który w 1921 roku został Dyrektorem Departamentu Oświaty Litwy Środkowej. Na wzbogacanie księgozbioru wpłynęły też ofiary książkowe przekazywane przez osoby indywidualne. Wraz ze wzrostem księżnicy przybywało czytelników, a ponieważ dotychczasowy lokal stał się niewystarczający, w 1925 roku biblioteka została przeniesiona do obszerniejszych pomieszczeń przy ul. Wielka Pohulanka 14. W 1932 roku księgozbiór biblioteki liczył 10 574 dzieł w 12 144 tomach. Z tego 53% pochodziło z kupna, a 47% z darów. W pierwszych latach istnienia do wzrostu przyczyniła się Księgarnia Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie, ofiarując 968 tomów cennych dzieł naukowych. W 1924 roku Towarzystwo Przyjaciół Młodzieży w Wilnie, ulegając likwidacji, oddało bibliotece całą część naukową swego księgozbioru, czyli 440 dzieł w 500 tomach. Od 1926 roku Uniwersytecka Biblioteka Publiczna w Wilnie przekazywała część książek dla młodzieży, pochodzących z egzemplarza obowiązkowego. Spośród prywatnych ofiarodawców wyróżniły się Wiszniewska i dr Maria Polaczkówna. Drogą kupna biblioteka wzbogacała swój księgozbiór o kilkaset tomów corocznie. W doborze książek obowiązywała zasada nabywania wydawnictw najwartościowszych, aby udostępnić dobrą książkę tym, którym nie było stać na jej zakup. Drugą zasadą było uwzględnianie oczekiwań czytelników, o ile nie były one sprzeczne z programem wychowawczo-samokształceniowym biblioteki. Na politykę zakupów wpływał wreszcie sam charakter instytucji – udostępniającej zgromadzone zbiory wyłącznie poprzez czytelnię. Przy większych zakupach lub wyborze darów, starannie kwalifikowanych, niezbędnej pomocy udzielali specjaliści z poszczegól-

nych dziedzin. W przypadku doboru literatury pomocniczej dla młodzieży szkolnej, fachowej pomocy udzielali nauczyciele. Pod względem treści księgozbiór zawierał dzieła naukowe, literaturę piękną i książki dla dzieci. W grupie dzieł naukowych na dział ogólny przypadła filozofia, religia, nauki społeczne, językoznawstwo, matematyka, przyroda, nauki stosowane, sztuki piękne i sport, historia literatury, historia, geografia oraz krajoznawstwo. Kartografia natomiast gromadziła mapy ściennie, atlasy i globusy.

Biblioteka im. T. Zana pełniła rolę centralnej biblioteki wszystkich wileńskich szkół. Część szkół posiadała własne biblioteki, były to jednak tylko wypożyczalnie, które ani wielkością księgozbioru, ani urządzeniami technicznymi nie dorównywały bibliotece publicznej, gdzie specjalistyczna obsługa, oddana swoim obowiązkom, i całonienne otwarcie, a przede wszystkim pewność, że w czytelnicy potrzebna książkę zawsze się otrzyma, stworzyła warunki znacznie dogodniejsze, niż mogła zapewnić biblioteka szkolna. Biblioteka im. T. Zana była dobrze znana młodzieży wileńskiej. Odgrywała w życiu miasta niemałą rolę kulturalną i wychowawczą. Na jej terenie zbliżali się wzajemnie, czerpiąc z zasobów kultury polskiej – Polacy, Litwini, Białorusini, Rosjanie i Żydzi. Należy dodać, że ze względu na swe urządzenia techniczne biblioteka była w Wilnie miejscem pokazów przy wykładach z dziedziny bibliotekarstwa powszechnego, udzielała wskazówek metodycznych osobom doksztalającym się w zakresie organizowania i prowadzenia bibliotek oświatowych oraz zapewniała praktykę słuchaczom Studium Pracy Społeczno-Oświatowej Wolnej Wszechnicy Polskiej.

Biblioteka ewoluowała także organizacyjnie. Koło Biblioteczne im. Tomasza Zana – usamodzielniając się – utworzyło Towarzystwo Pomocy w Samokształceniu im. T. Zana. Zgodnie z założeniami statutowymi, Towarzystwo współdziałało na rzecz rozwoju nauki i kultury na Ziemiach Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej, przede wszystkim przez dostarczanie uczącym się książek i pomocy naukowych. Biblioteka im. T. Zana przeszła więc w posiadanie Towarzystwa, przy czym ta część księgozbioru, którą Koło Biblioteczne zdobyło, będąc jeszcze w strukturach organizacji Polskiej Macierzy Szkolnej, została przez Macierz przekazana Towarzystwu jako wieczysty depozyt, wszystkie zaś nabytki, poczynwszy od kwietnia 1932 roku, były absolutną własnością Towarzystwa.

Antonina i Elżbieta Żukowskie, na rzecz Towarzystwa Pomocy w Samokształceniu im. T. Zana, przekazały aktem darowizny bibliotekę, istniejącą w Wilnie od 1910 roku pod nazwą Czytelnia E. Żukowskiej, mieszczącą się przy ul. Mickiewicza 28. Hojny dar, składający się z 10 500 tomów książek w językach polskim, francuskim i innych, oraz z mebli bibliotecznych, pozostał tymczasem, jako filia im. T. Zana, w swym dawnym lokalu i pod zarządem A.E. Żukowskich.

Do Rady Towarzystwa Pomocy w Samokształceniu im. T. Zana, obok Zarządu Koła Bibliotecznego, weszło wiele osób interesujących się życiem kulturalnym miasta, przypuszczać zatem można, iż los biblioteki przez jedenaście lat

spoczywał w rękach najbardziej kompetentnych osób¹⁶. Polska Macierz Szkolna była przeto instytucją w pełni społeczną. Podstawę finansową jej funkcjonowania stanowiły wyłącznie składki członkowskie i godna podziwu ofiarność społeczeństwa. W celach i kierunkach pracy Polskiej Macierzy Szkolnej dominowała ideologia narodowo-chrześcijańska, którą należy rozumieć nie tyle w kontekście konkretnego programu politycznego, co jako pewien zespół wartości wyznaczających strategię wychowawczego oddziaływania. Pod tym względem działalność stowarzyszenia nie odbiegała znacząco od działań podejmowanych przez pozostałe organizacje społeczne, realizujące program zadań statutowych na Ziemi Wileńskiej. Tym natomiast, co wyróżniało pracę Macierzy spośród innych stowarzyszeń, były – zakres działalności, skuteczność i entuzjazm, mierzony ilością kół i placówek oświatowo-wychowawczych.

Ówczesne przemiany dokonujące się w Polsce i na Wileńszczyźnie, mocno zachwiały system wartości nie tylko dorosłych, ale także najmłodszego pokolenia Polaków. W tym kontekście należy zauważyć, iż kluczową sprawą dla ocalenia licznej grupy bezdomnych i osieroconych dzieci, bezrobotnej i zdemoralizowanej, pozbawionej perspektyw życiowych młodzieży, odartej nierzadko z tożsamości narodowej – stała się działalność społecznych stowarzyszeń na Wileńszczyźnie, podejmujących działania edukacyjne i opiekuńcze, uwalniające młodych ludzi od poczucia odrzucenia, niepewności, zagrożenia, obaw i lęków. Powszechnie realizowana w nich znana reguła benedyktyńska: „Módl się i pracuj”, stanowiła normę wychowawczą, rozumianą jako podstawa przygotowania religijnego i zawodowego, moralnego i państwowego, normę pobudzającą do budowania tożsamości narodowej oraz kształtowania bogatej osobowości wychowanków.

Propagowanie przez towarzystwa wartości, opartych na więziach historycznych, wspólnocie losów i przeżyć, sprzyjało kierowaniu wychowanków ku dziedziectwu kulturowemu Ojczyzny¹⁷, otwierało ich wrażliwość na potrzeby drugiego człowieka, uczyło szacunku i odpowiedzialnej obywatelskiej postawy względem państwa jako wspólnego dobra.

Takie działania były konieczne z wielu powodów, a szczególnie z uwagi na miniony czas niewoli i wojny, których następstwa dramatycznie doświadczone przez najmłodsze pokolenia Polaków stały się groźne dla ich biologicznego i moralnego bytu. Stąd w programach działalności towarzystw tak wysoko ceniłono także wychowanie religijne. I ta tematyka znalazła szerokie odbicie w czasopiśmiennictwie tamtego okresu, adresowanym do dzieci. Z powyższych rozważań wynika, że zabiegi opiekuńczo-wychowawcze towarzystw Wileńszczyzny w omawianym okresie nieustannie wdrażały podopiecznych do realizacji

¹⁶ LCVA, zespół 53, t. 1807, Stowarzyszenie Polskiej Macierzy Szkolnej im. T. Zana.

¹⁷ Ł. Kurdybacha, *Ideal wychowawczy w rozwoju dziejowym*, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”, Warszawa 1948; Idem (red.), *Historia wychowania*, PWN, Warszawa 1967.

wartości uniwersalnych, które pozwalały im stawać się coraz lepszymi oraz trwać i rozwijać się w ojczystej kulturze i cywilizacji.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Litewskie Centralne Archiwum Państwowe.

Zespoły

172 Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Rzeczpospolita Polska.

53 Starostwa Grodzkiego Miasta Wilna – Rzeczpospolita Polska z lat 1921–1939,teczka nr 1594, 3027, 1683, 3335: Towarzystwo Polskiej Macierzy, teczka nr 1807: Stowarzyszenie Polskiej Macierzy Szkolnej im. T. Zana.

Źródła drukowane

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1932, 1932–1939.

Zarządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dn. 5 października 1929 r.

Zarządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dn. 2 marca 1937 r.

Opracowania

Fedorowicz I., *W służbie ziemi ojczystej. Czesław Jankowski w życiu kulturalnym Wilna lat 1905–1929*, Collegium Columbinum, Kraków 2005.

Grochowski L., *Studia z dziejów polskiej szkoły i pedagogiki lat międzywojennych w kontekście europejskim*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 1996.

Kurdybacha Ł. (red.), *Historia wychowania*, PWN, Warszawa 1967.

Kurdybacha Ł., *Ideal wychowawczy w rozwoju dziejowym*, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”, Warszawa 1948.

Sobczak J., *„Nowe wychowanie” w polskiej pedagogice okresu Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1998.

Suda S., *Zestaw zarządzeń Ministerstwa Oświaty oraz Centralnej Rady Związków Zawodowych w zakresie oświaty dorosłych 1918–1939, 1944–1964*, Warszawa 1965.

Żmichrowska J.M., *Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939)*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Olsztynie, Olsztyn 1992.